

Պատասխանատուները հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

Հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան նուիրուած բազմաթիւ ուսումնասիրութիւնները, հրատարակուած յուշագրութիւններն ու առկայ փաստերը ցոյց կու տան, թէ Հայոց պարտադրուած տարադրութիւնները կատարուեցան ըստ որոշ ծրագրի, որ յղացուեցաւ ո՛չ թէ Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան կառավարութեան՝ այլ այդ կուսակցութեան Կեդրոնական Մարմինին կողմէ, եւ մշակուեցաւ Մասնաւոր Կազմակերպութեան ժողովներուն ընթացքին, երբ Հայկական Տասնհինգը դարձնելու համար առաւելագոյն չափով ամբողջական՝ ժողովականները դիմեցին տեղահանութեան, կողոպուտի, չարչարանքի եւ սպանդի հին ու նոր բոլոր միջոցառումներուն, օրինակ առին անոնցմէ, զարգացուցին եւ ամբողջացուցին զանոնք եւ վերածեցին գործունէութեան ծրագիրի: Առ այդ մշակեցին ժամանակագրական տախտակ, գործելակերպի ուղղութիւն եւ ձեւ, որոշ ընթացք եւ կազմակերպութիւն: Հայկական Տասնհինգը դնելէ ետք որոշ ձեւի մը մէջ՝ անիկա յանձնուեցաւ կառավարութեան, որ վաւերացնելէ ետք ծրագիրը՝ անոր իրագործումին համար յատկացուց որոշ գումար՝ զինուորական գաղտնի եւ յայտնի աղբիւրներէն, որմէ ետք՝ ծրագիրին գործադրութիւնը յանձնուեցաւ քաղաքային իշխանութիւններուն. որպէս ներքին գործերու նախարար՝ Թալէաթ ձեռք զարկաւ գործին. բայց որովհետեւ Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս կային նաեւ հայ բանակայիները՝ այդ վերջիններուն բնաջնջումի գործը յանձնուեցաւ զինուորական նախարարու-

թեան, որ, սակայն, բաւարարուած չմնաց բնաջնջումովը իրեն եւ-
թակայ հայ զինուորներուն, այլ ձեռք երկարեց նաեւ քաղաքային
իշխանութիւններուն եւ անոնց տրամադրեց փոխադրական միջոց-
ներ, ռազմանիւթ, նիւթական օժանդակութիւն եւ կէս-զինուորական
միաւորներ:

Երիտասարդ-թուրք Կուսակցութեան Կեդրոնական Մարմինը
պետական եւ զինուորական մարմիններէն վեր՝ պետութեան մէջ
պետութիւն մը ըլլալու հանդամանքն ունէր. ունէր նաեւ իր ինք-
նուորոյն կազմակերպութիւնը, ղեկավարութիւնը, կէս-զինուորական
սլոյժ, անկախ բանակայինի նկարագիրը եւ հեռադրական զադտնի
բանալիներ: 1908 թուականի սահմանադրութեան հռչակումէն առաջ
անիկա ծառայեց Երիտասարդ-թուրք Կուսակցութեան զադափարա-
բանութիւնը տարածելու, իսկ սահմանադրութեան հռչակումէն ետք,
երբ սահմանադրականօրէն կարելի դարձաւ ստեղծումը Կուսակցու-
թիւններուն կամ անոնց դուրս գալը ապօրինի կացութենէն՝ անի-
կա, այդ Մասնաւոր Կազմակերպութիւնը, իջաւ հրապարակ բռնի
կերպով պայքարելու համար անոնց դէմ եւ ապահովելու անխափան
յառաջընթացը Երիտասարդ-թուրք Կուսակցութեան: Այդ կազմա-
կերպութեան զոհերը դարձան քաղաքական եւ կուսակցական հակա-
ռակորդները Երիտասարդ-թուրք Կուսակցութեան. ահա թէ ինչպէս
կարճ շրջանի մը մէջ լուծութիւնը պարտադրուեցաւ Վոսիփորի ափե-
րուն վրայ եւ հաստատուեցաւ միահեծան իշխանութիւնը երիտա-
սարդ-թրքութեան: Հեղ մը որ եղաւ այնպէս՝ Երիտասարդ-թուրք
Կուսակցութիւնը ձեռնարկեց Օսմանեան Կայսրութիւնը թրջացնելու
աւագ պարտականութեան, պարտականութիւն մը, որ արիւնոտ էր
եւ ոճրամէտ, որովհետեւ անիկա կը հիմնաւորուէր սպանդով եւ
ջարդով եւ յառաջ կրնար մղուիլ միմիայն ոչնչացումովը ոչ-թուրք
տարբերուն:

Տեղի ունեցած բոլոր տեղահանութիւններն ալ ունին համը ու
բոլորը արիւնին: Զանցառելի է թիւը անոնց, որոնք չաւարտեցան
ընդհանրական ջարդով, սպանդով եւ արիւնով: Մերթ տեղահանու-
թիւններն ու ջարդերը սկսան միասին, իսկ պատահեցան վայրեր,
ուր տեղի ունեցան միմիայն ջարդեր: Տեղահանութիւններուն յա-
ջորդող եւ այլպէս եղող ջարդերը դրին խտիւրդ ո՛չ սեռի եւ ո՛չ ալ
տարիքի. ու եթէ սկզբնական շրջանին բացառուեցան մանկամարդ
կիները, զիտակցութեան չհասած փոքրերը եւ թուրքի կամ քիւրտի
հետ ամուսնացած հայուհիները՝ շա՛տ շուտով, սակայն, վերջ տըր-
ուեցաւ այդ բացառումին եւ անոնք ալ ենթարկուեցան ճակատագի-
րին իրենց հարազատներուն: Պահ մը թուեցաւ, թէ պիտի խնայուէր

աւետարանական եւ կաթողիկէ հայերուն, եւ առ այդ կատարուեցան յայտարարութիւններ ալ ամերիկեան, աւստրիական, գերման եւ պապական իշխանութիւններուն, բայց այդ իշխանութիւններուն հասած տեղեկագիրները ցոյց տուին, թէ կը ստէր Երիտասարդ-թուրք Կուսակցութեան կառավարութիւնը, եւ թէ հակառակ կատարուած խոստումներուն՝ կը շարունակուէին տեղահանութիւնները եւ անոնց կրնկակոխ հետեւող ջարդերը: Եւ, ունէ մէկէն առաջ եւ աւելի, իրենք, թուրք ղեկավարները, դիտէին անհեթեթութիւնը իրենց խոստումներուն եւ յայտարարութիւններուն: Այսօր ո՛չ մէկ համոզիչ տուեալ կայ հաւատ ընծայելու համար երիտասարդ-թուրք ղեկավարներու յետմահու հրատարակած «յուշեր»ուն(1) անկեղծութեան եւ մարդասիրական զգացումներուն, որովհետեւ առնոց բոլորն ալ պա՛րզօրէն կը կեղծեն: Քսանական թուականներէն ետք լոյսին եկած թրքական հրատարակութիւններուն մէջ ո՛չ իսկ մէկ տող կայ որ տայ ճշմարտութիւնը, որ ընդունի «տեղահանութիւն» տարազին երիտասարդ-թուրք (իմա՛ թուրք) բացատրութիւնը. ահա թէ ինչո՛ւ համար տակաւին չգտնուեցաւ մէկը(2), որ կարենար մերժել եւ ուրանալ նկարագիրը Հայկական Տասնհինգէին եւ Կոնստանտնուպոլսէի դէպք յանցանաց մը կատարուածներուն համար:

Բայց Երիտասարդ-թուրք Կուսակցութեան կառավարութեան անկումով իրենց աւարտին չհասան տեղահանութիւններն ու ջարդերը. եթէ մինչեւ 1918 թ. Մասնաւոր Կազմակերպութիւնն ու անոր ջարդարարներուն հետեւող թուրք եւ քիւրտ ամբոխն էին տե-

1) Որքան որ ծանօթ է մեզի՝ միմչեւ հիմա մամուլի մէջ կամ այլապէս լոյս տեսան յուշերը Թալէաքի, ձեմալի, Քիազիմ Քարապէքիի, Ջիա փաշայի, Խամէթ Իմէտիի, Ֆերիտ Էրտոքանի, Քելլեմ Ալիի, Ալի Ֆաւատ Չեպետայի, ձեմալիստիմ Էֆէմտիի, Քիազիմ Նամի Տուրուլի, Ալի Քեմալի, Րեզա Նուրի, Խալիլ Մեքքէտէի եւ Տիգրամակերտի ջարդարար բժիշկ Րեշիտի. իսկ Էմվեքի յուշերը, կամ աւելի միշտ պիտի ըլլար ըսել՝ օրագիրը, տակաւին կը մնայ անտիպ: Անշուշտ, պէ՛տք է որ ասոնցմէ դուրս գտնուին ման յուշերը ա՛յլ երիտասարդ-թուրքերու ալ, որոնց մասին ընդհանրապէս կը պակսին անհրաժեշտ տեղեկութիւններ:

2) Հակառակ այս մշմարտութեան՝ Ահմէտ Րեզա եղաւ այն միա՛կ թուրքը, որ Թալէաքի կառավարութեան անկումէն եւ երիտասարդ-թուրք ղեկավարներու փախուստէն ետք ծերակայտի հերքական միտքերէն մէկուն ընթացքին յայտարարեց թիւը սպաննուած հայերուն եւ արաբներուն, ու դատապարտեց երիտասարդ-թուրք իշխանութիւնները իրենց կատարած արարքներուն համար (տես՝ Ալեքսանդր Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, Պէյրութ, 1968, էջ 105-106):

դահանութիւնները կատարողները, այդ թուականէն ետք, երբ հրապարակ իջան ազգայնական-թուրքերը՝ այդ արարքները կատարողները եղան ազգայնական-թուրք բանակները՝ դործողութեան կեդրոն ունենալով Անգարան։ Այսօր ամէն տուեալ կայ պնդելու, թէ ազգայնական-թուրքերը շարունակեցին այն ինչ որ սկսած էին երիտասարդ-թուրքերը՝ ճիշդ նոյն ձեւով, նոյն եռանդով, եւ նոյն ալ ստեղծութեամբ, միայն մէկ տարբերութեամբ, որ, երբ երիտասարդ-թուրքերը «կը տեղահանէին»՝ ազգայնական-թուրքերը կը ջարդէին։ Աւելին, եթէ այսօր բաւականաչափ հիմնաւորուած կը մնան երիտասարդ-թուրք իշխանութիւններուն կողմէ հայերուն վրայ ի դործ դրուած տեղահանութիւններն ու ջարդերը՝ այդ մէկն անո՛ր համար է, որ անոնք, այդ վերջինները, ունեցան իրենց օտար ականատեսները, յաճախ պաշտօնական ալ, ի՞նչ փոյթ թէ մերթ ընդ մերթ Պոլսոյ իշխանութիւնները փորձեցին լռեցնել զանոնք եւ փճացնել անոնց վիպաթիւններուն հետ զիրենք նաեւ։ Բայց նոյնը չեղաւ ազգայնական-թուրքերու կատարածներուն համար։ Հրապարակի վրայ կար պարտուած Օսմանեան Կայսրութիւն մը, որուն, սակայն, խնայուեցաւ իսկական քաշը պարտութեան։ Ու երբ յաղթականները մտան Պոլիս՝ զայն դտան արդէն իսկ դատարկուած երիտասարդ-թուրքերէ, որոնք սիրտի եւ միտքի ամենայն հանգստութեամբ անցեր էին կայսրութեան արեւելիան շրջանները, ուր պահեցին ու պահպանեցին իրենց զինական ոյժը, նոյնիսկ երբեմն ռազմական, նիւթական եւ բարոյական օժանդակութեամբ յաղթականներուն, եւ յառաջացողին ազգայնական-թուրք շարժումը։ Կը բաւէ միայն ըսել, թէ արեւելքէն եւ արեւմուտքէն իրենց ընձեռուած բարիքէն յղիացած՝ նախկին երիտասարդ-թուրքերը կանգնեցան ոտքի, յաճախ ուղղութեամբը Պերլինէն եւ Մոսկուայէն հասնող թալէաթեան եւ էնվերեան հրահանգներուն, զինուորական եւ կուսակցական ղեկավարներուն եւ առատ, անհաշուելի ըլլալու չափ առատ ոսկիներուն։ Եւ նոյն հետայն սկսաւ ազգայնական-թուրք շարժումը իր նիզակներուն սրութիւնը փորձել մահի եւ արիւնի ճապաղիքներէն նոր վերյառնող փոքրիկ Հայաստանին վրայ։ Եւ պատահեցաւ այն՝ ինչ որ նորութիւն մը չէ՛ր բնաւ, այլ լո՛կ մէկ շարունակութիւնը 1915-1918 թուականներու ընթացքին տեղի ունեցածներուն։

Բայց ո՛չ, այս անգամ չկա՛ր տեղահանութիւնը. ազգայնական-թուրքը երբեք չդործածե՛ց այդ բառը. ընդհակառակը, իբրեւ եղաւ իսկապէս թրքական իմաստն անոր, եւ ջարդե՛ց ի՛նչ որ գտաւ, ո՛ր որ գտաւ, զո՛վ որ գտաւ։

Այս բոլորը, դժբախտաբար, անծանօթ մնացին արեւմուտքին, որ այլապէս ալ յոգնած էր արդէն պատերազմէն եւ անոր ստեղծած

արհաւիրքներէն եւ ինկած վրան կողոպուտի, իրաւունքներու իւրացումին եւ մասամբ նորին: Եւ յետպատերազմեան շրջանի սակարկութիւններուն եւ խաժամութիւն մէջ՝ ազգայնական-թուրքերու կողմէ կատարուող ջարդերը չունեցան իրենց լեփսիւսները, մորկընթոնները եւ մնացեալները: Ընդհակառակը, այդ ջարդերը մնացին մեկուսի կատարուող արարք, աչքէ հեռու եւ անլսելի: Եւ հայուն մահուան աղաղակները խեղդուեցան թրքական թնդանօթներու եւ ումբերու յարուցած աղմուկին մէջ:

Այսպէ՛ս էր որ 1918-1923 երկարող ժամանակաշրջանը եղաւ լո՛կ մէկ շարունակութիւնը դինք նախորդողին եւ փառապատկեց դայն(3):

Շա՛տ է գրուած Հայկական Տասնհինգի ընթացքին կատարուածներու պատասխանատուութեան մասին: Տեղահանութիւններու եւ անոնց յաջորդող սպանդներու համար ձեմալ փաշա պատասխանատու կը նկատէ ուսերը, եւ կը ներկայացնէ հայերը «ստոր», «աննկարագիր», «ոճրագործ», «աւաղակ», «բմբոստ» եւ «վայրագ» վերագրիւններով, իսկ թուրքերը՝ «բարի», «խաղաղասէր», «այլասէր», «արդարամիտ» եւ տակաւին այլ շքեղ եւ գեղեցիկ ածականներով: Յստակ է, որ ան ի յառաջագունէ որոշած է հարուածել հայութիւնը, եւ առ այդ՝ կրակ ու բոց կը ժայթքէ ամէն անգամ որ կը յիշէ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Մորկընթոն կամ Պոլսոյ ուսական դեսպանատան առաջին թարգման՝ Անտրէ Մանտլութամը: Արդարեւ, ըստ իր յուշերուն՝ թուրքը պատասխանատու չէ իր կատարածներուն համար: Ընդհակառակը, իսկական զոհը թուրքն է, որ ջարդուելով հայերուն կողմէ՝ կորսնցուց մէկուկէս միլիոնէ աւելի մարդ:

Ընթերցողները, ակնատեսները, դեսպանական հիւպատոսները, օտար վկաները եւ ամբողջ հայ ժողովուրդը անհասկացող միամիտի տեղ դնելու այս մտայնութիւնը կը գլէ ու կ'անցնի ամէ՛ն սահման՝ երբ անիկա իր յուշերու գիրքէն ներս կը զետեղէ ուս դեր-գնդապետ ոմն Դուբրտովսկի-Կոֆի մըն ալ 27 Փետրուարի, 1918, եւ 16 Ապրիլի, 1918 թուակիր երկու գեկոյցները:

3) Բայց ամբողջական ընկու համար հայերուն քարդը, Ամգարա՝ Ազդէյ-նամի հետ ստորագրեց 15 Ապրիլի 1920 թուակիր զինուորական գաղտնի համաձայնագիր մը, որուն կցուած յաւելումի մը համաձայն Ազդէյնամ յանձնառու կ'ըլլար իր սահմաններէն մերս արտօմել գոյութիւնը եւ գործունէութիւնը Մասնաւոր կազմակերպութեամբ, եւ աջակցիլ ամոր իր բոլոր միջոցներով: Համաձայնագիրին, յաւելումին եւ ամենց ընկերացող գաղտնի թուղթերուն համար տես՝ Great Britain, Foreign Office, 371/4951/9278:

Կ'անդիտանանք, թէ ո՞վ է այս ուսւը. մեղի կը թուի, թէ Բիեռ Լոթիէ կամ ծովակալ Չեսթըրի նկարագրէին տիպար մըն է, որ, շատ հաւանաբար, որպէս պատերազմական գերի իյնալով թըրքական բանակին ձեռքը՝ իր ազատութիւնը դառաւ այս երկու վաւերագիրները ստորագրելով։ Դեր-զնդապետը տեղեակ չէ թէ ի՞նչ բաներ պատահեցան 1915-1917 թուականի մինչեւ վերջը. չի գիտեր նաեւ, թէ թուրքն ինչո՞ւ համար էր որ կը ջարդէր հայը։ Անոր ստորագրած երկու զեկոյցները այսօր կը վերբերեն կեղծ ըլլալու բռնութիւնը շնորհները, բայց ձեմալ եւ անոր հետ Թալէաթ յորձնաշուրթն փառարանելէ ետք անոնց հեղինակը՝ իրենց յուշերուն մէջ կը գետեղեն զանոնք(4)։

Իր յուշերով Թալէաթ կը ներկայացնէ բոլորովին այլ պատկեր։ Ըստ անոր՝ ըմբոստ էին հայերը. երբ անոնցմէ պահանջուեցաւ յանձնել իրենց զէնքերն ու զինամթերքը, զինուորական փախըտականներն ու ըմբոստութեան զեկավարները՝ ընդգլխաւորապէս Զայերը գտնուեցան օրինազանց եւ պետական հրահանգներուն չանսացին։ Երբ անոնց ըսուեցաւ, թէ պէտք էր որ լքէին իրենց տունն ու տեղը՝ չենթարկուեցան ըսուածին։ Ամէն կողմ կազմակերպուեցան հայերը, ամէն կողմ ըմբոստութեան դբօշ պարզեցին եւ վտանգեցին զինուորական երթուղիները։ Օսմանեան փառապանծ բանակը հարուածեցին թիկունքէն, եւ Օսմանեան Կայսրութեան թշնամիներուն հետ յարաբերութեան մէջ մտան։ Եւ այս բոլորէն ետք՝ պարզ էր որ տեղահանուէին անոնք։ Եւ՝ տեղահանուեցա՛ն հայերը. բայց տեղահանութիւնը կատարուեցաւ շատ կանոնաւոր կերպով, ըստ կեդրոնական կառավարութեան հրահանգներուն. եւ եթէ աքսորի ճամբաներուն վրայ տեղի ունեցան անկարգութիւններ՝ անոնց պատասխանատուութիւնը չէր երթար կեդրոնական իշխանութիւններուն՝ այլ տեղահանութեան պաշտօնեաներուն, որոնցմէ «շատեր» ենթարկուեցան խտրադոյն պատիժներու։ Ըստ Թալէաթի՝ հայերու տեղահանութիւնը զինուորական անհրաժեշտութիւն մըն էր լոկ, եւ ինչ որ կատարուեցաւ՝ եղաւ պարզօրէն զինուորական նկատմամբով՝ հակառակ որ ինք սկիզբը դէմ էր տեղահանութեան. ու եթէ հայերը մնային հանդարտ եւ չվտանգէին բանակին շարժումները՝ պիտի չըլլային տեղահանութիւնները(5)։

Թալէաթին հետ նոյն կարծիքէն է նաեւ գերման գեսպան Վանկենհայմ, որուն համար հիմնականը կը մնար գերման յաղթա-

4) Djemal Pasha, *Memoires of a Turkish Statesman*, 1913-1919, London, 1922, pp. 240 ff.

5) Talat Pashanin *Hatiralari*, Istanbul, 1958, s. 62-74.

նականերուն թուրքին բերելիք զինուորական օժանդակութիւնը. այդ-
քա՛ն ատեն որ թուրքն այդ ընելու պատրաստ էր՝ ինքն ալ պատ-
րաստ էր ընդունելու հայերու տեղահանութեան եւ կոտորակումին
համար թուրքին յառաջ քաշելիք պատճառաբանութիւնները: Ի՞նչ
փոյթ թէ դերման հիւպատոսները պնդէին հակառակը եւ ցոյց տա-
լին յետնագոյն նպատակ մը հայերու տեղահանութեան մէջ: Ահա
թէ ինչո՛ւ համար դերման իշխանութիւնները պէտք էր որ ձեռնպահ
մնային եւ չմիջամտէին իրենց թուրք դաշնակիցին «ներքին հարցե-
րուն» եւ մամուլով տանէին քարոզչական այնպիսի՝ ընթացք մը, որ
իշխանդարուէր թուրք-դերման զինուորական բարեկամութիւնը(6):

Աստորո-Հունդարական Կայսրութիւնը՝ բայց անիկա կը հե-
տեւէր դերման իշխանութիւններուն:

Տիգրանակերտի կուսակալ Տոքթոր Ռեշիտ, սակայն, յառաջ
կը մղէ թալէաթէն, ինվերէն, ձեմալէն եւ մնացեալ երկտասարդ-
թուրքերէն բոլորովին այլ տեսակէտ: Ըստ անոր՝ հայութիւնը
վտանդ մըն էր թրքութեան ապագային համար: Կային երկու կա-
րեւելութիւններ, — կա՛մ թուրքը պիտի ջարդէր հայը եւ տեւէր, եւ
կա՛մ ալ՝ հայը ջարդէր թուրքը եւ հաստատէր անկախ ինքնիշխա-
նութիւն: Վտանդը այդքան մեծ էր որ տատամսում չէր ենթադրեր:
Պէտք էր արագ շարժիլ եւ որոշել: Եւ Ռեշիտ շարժեցաւ: Թուրքն
ունէր ամէ՛ն միջոց քանդելու հայութիւնը, որովհետեւ ունէր բա-
նակ, ունէր զինական ոյժ եւ կազմակերպութիւն: Ռեշիտի համար
հարցը անհատականէն, պետականէն, կամ նո՛յնիսկ դադափարակա-
նէն վեր՝ ազգային դոյութեան խնդիր մըն էր լուի. իսկ այդ խնդի-
րը կը լուծուէր ի նպաստ թուրքին՝ միա՛յն ջարդովը, ամբողջական
չքցումովը հայութեան: Ահա թէ ինչո՛ւ համար Տիգրանակերտի
կուսակալութեան սահմաններէն ներս տեղի ունեցող տեղահանու-
թիւնները անմիջապէս վերածուեցան ջարդի եւ հայերէն չա՛տ քի-
չեր կարողացան հասնիլ ապահով ափեր(7):

Բայց այսպէս չի մտածեր Պեհաէտտին Շաքիր, կատաղի թու-
րանական մը, որ չա՛տ աւելի մօտիկը կը կենայ ինվերին՝ քան ու-
րիշ ոեւէ մէկը: Ըստ անոր՝ հայերուն բնաջնջումը միա՛կ դրաւա-
կանն էր Մեծ Թուրանիայի մը կերտումին եւ առ այդ՝ ինչ որ կը
կենար թրքութեան դէպի արեւելք մղումի ճանապարհին վրայ՝ ան-
հրաժեշտօրէն պէտք էր որ չքանար: Ահա թէ ինչո՛ւ համար հայու-

6) Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien, 1914-1918*, Potsdam, 1919, s. 79 եւ 96-97, եւ Ulrich Trampener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, Princeton, New Jersey, 1968, pp. 221-222.

7) «Արեւ» (օրաթերթ, Գահիրէ), 27 Յուլիս, 1965, էջ 2-3:

Թիւնը ի յառաջագունէ դատապարտուած էր ոչնչացումի: Ասիկա պարզ հաշուարկում մըն էր լոկ. Թուրքը դուրս էր դրուած եւրո-
բոպայէն, եւ շատ հաւանաբար դուրս դրուէր Պալքաններէն ալ. ու-
րեմն անոր կը մնար տարածուիլ դէպի արեւելք: Իսկ հոն առաջնոր-
դող ճամբուն վրայ կը կենային հայերը: Եթէ Թուրքերը պիտի հիմ-
նէին զո՛ւտ ասիական կայսրութիւն մը, որ բաղկացած ըլլար միմիայն
թրքական տարրերէն, հայերը եւ անոնց նման ոչ-թրքական տար-
րերը պէտք էր որ ընաջնջուէին: Հոս զգացումն ու խիղճը դործ չու-
նէին: Այդքան(8):

Մնացեալ երկտասարդ-թուրք ղեկավարներուն համար հա-
յութեան ընաջնջումը իրադործումն էր «ազգային նպատակներուն»:
Աքչուրա օղլու Մեհմետը, Զիա Կէօքալիը, Ահմետ Էմին Եալանը,
Նազըմը եւ ուրիշներ որպէս Թուրանականներ՝ հայութեան ընա-
ջնջումը կը պատճառարանէին «զազափարական» տուեալներով, ո-
րոնց առաջին հիմնական քայլն էր թրքացումը Օսմանեան կայսրու-
թեան: Այս մարդերուն համար Օկիլսթ Քոնթեան դրապաշտութե-
նէն դէպի թրքութիւն եւ թուրանականութիւն քայլ մըն էր լոկ, զոր
առնելը կը մնար անյետաձգելի անհրաժեշտութիւն:

Փաղափարարանական, ընկերային եւ քաղաքական այս մըթ-
նոլորտին մէջ անհրաժեշտ կը դառնայ, սակայն, լոյսին բերել իս-
կական պատկանելիութիւնը այս երկտասարդ-թուրքերուն: Տա-
կաւին չդառնուեցաւ ոեւէ մէկ ուսումնասիրող, որ ձեռք առնէր ա՛յս
հարցը եւ, առնուազն, աշխատէր գտնել հեռաւոր կամ մօտաւոր մէկ
կապը անոնց եւ ապառ-որմնադրութեան միջեւ: Բիէն էրեսը կը մը-
նայ առանձի՛նը այս ուղղութեամբ, բայց անոր ալ կը պակսի գիտա-
կան վերլուծումը(9):

8) Խատիսեան, Նշ. աշխ., էջ 77:

9) Şbu' Pierre Hépess, *Le Dernier Bal du «Grand Soir» ou la «République Universelle» de Van un à deux mille*, Beyrouth, n. d. Ազատ-Որմնադրութեան եւ
երկտասարդ-թրքութեան կապերուն մասին կը խօսին մաեւ. Գիագիմ Գարապեճիք,
Մուսթաֆա Թուրան եւ Էրմեսք Խումընսըն Բամգըր, տես՝ Kiazim Karabekir,
Çihan Harbine Neden Girdik, Nasil Girdik, Nasil Idare Ettik, kitab 2, Istanbul, 1937,
s. 94-107, Mustafa Turan, *Taskislada 31 Mart Faciası*, Istanbul, 1963, s. 5-44, եւ Er-
nest Edmondson Ramsaur, Jr., *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*,
Beirut, 1965, pp. 94-139: Հետագային Պոլսոյ մեծագոյն օրեակի 1919 թ.ի որոշմա-
ցիքը պարզօրէն պիտի ըսէր, թէ «պատկառազգու ժողովը այն համոզումին յամ-
գած է, որ վերջին պատերազմի ընթացքին հայրենակիցները իրենց բռնաբերէն հե-
ռացնել բռնադատելու, սպաննել տալու, ամենց ինչքերը բռնի խլելու մասն յամ-
ցանքներ գործած են Մեհմետ Թալէաթ, Միտհաթ Շիւքրի, Մուսթաֆա Բամիթ,

Այսօր աւելի՛ քան յստակ է առնչութիւնը երիտասարդ-թըր-յութեան, աղգայնական-թըրքութեան եւ ազատ-որմնադրութեան. յստակ է անոնց կաղճակեցական դրութիւններուն յարանմանութիւնն ալ: Յստակ է նոյնպէս հանդիսութիւնը անոնց գործելակերպին: Բայց հակառակ այս բոլորին՝ տակաւին մո՛ւլթ կը մնան կարգ մը հարցեր, զորոնք պէտք է որ լոյսին բերէ հայ պատմագրութիւնը: Գիտենք թէ դժուար կատարելի աշխատանք մըն է այս մէկը եւ կ'ենթադրէ ահադին զոհողութիւն. բայց կ'արժէ որ փորձուի անկա մեր պատմութեան իսկ սիրոյն:

Այս բոլորէն ետք կը մնայ մեծագոյնը հարցերուն – ո՞վ է պատասխանատուն Հայկական Տասնհինգին:

Փաստերը կեղծելով չէ՛ որ երեւան կրնայ ելլել ճշմարտութիւնը: Թուրք պատմագրութիւնը, պետութիւնը, քաղաքական շրջանակները, մտաւորականութիւնը, մամուլը եւ մնացեալ բոլոր թուրք հաստատութիւնները տակաւին չկարողացան խիզախ եւ արդարակորով մարդու մը նման ընդունի՛լ պատասխանատուութիւնը, որ կ'իշխայ իրենց ճիւղին վրայ(10):

Եթէ հաւատ ընծայենք Թալէաթի, Ճեմալի եւ կարգ մը թուրք

Հիւսէիմ Ճահիտ (Եսլըմ), Ահմետ Նեսիմի, Թեվֆիք Ալի Միւնիֆ, Ազիզ Պետրի, Պեհաւտտիմ Շաֆիք, Վեհիբի Ահմետ, Ճեմալ Էօմէր Ապտիւլֆատիք, Սաաուր Սամի, Աքքեֆ, Հասան Ճեմիլ Էդրայրմերը, ու զանազ վտարելու որոշում տուած ևն» (տես՝ «Աղդակ» (օրաթերթ. Պէյրուք), 21 Դեկտեմբեր 1967, էջ 2):

10) Ընդհակառակը, վերջերս քուրժ պատմագրութիւնը մօր քափով մըն է որ հրապարակ իջած՝ կը փորձէ փաստել, թէ չկայ հայկական հարց, թէ չկայ Հայկական Տասնհինգ, թէ ինչ որ կը գտնուի այդ վերադիմերուն մերքեւ սուտ է եւ կեղծիք, եւ թէ քուրժը չէր որ ջարդեց ու քանդեց հայը՝ այլ հայը՝ քուրժը: Վերջին քառորդ դարու ընթացքին սուտի եւ կեղծիքի վրայ հիմնուած այս պատմագրութեան գանձը մոխացնելու եկան գործերը Էրչըքմի, Ուրասի, Աքքըմաթի, Բոշաշի, Գերգըզլուլի, Էրօզլուլի, Պասլիւնի, Տէլիօրմանի, Եսմանի եւ Սաքալի (տես՝ Atif Ercikan, *Tarihte Türk-Ermeni Munasebetleri*, Ankara, 1949, Esad Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950, Erdogan Aripinar, *Ermeni Meselesi*, Istanbul, 1965, Sadi Koças, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkeleri*, Ankara, 1967, Fahreddin Kirzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi*, Ankara, 1970, Hulki S. Saral, *Ermeni Meselesi*, Ankara, 1976, Necla Başgün, *Abdülhamidin Cülüsundan Zamanımıza Kadar Türk-Ermeni Münasebetleri*, Istanbul, 1973, Altan Deliorman, *Türklerle Karsi Ermeni Komiteçileri*, Istanbul, 1973, Abdullah Yaman, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, Istanbul, 1973, եւ. Veysel Eroglu, *Ermeni Mezalimi*, Istanbul, 1973 հատորները: Պատմագրական այս գործերէն դուրս կան նաեւ մամուլի արտայայտութիւններ ալ, որոնց մէկտեղումը ամերթոյնութիւն մըն է Հայկական Տասնհինգի լուսաբանումին համար:

պատմագիրներու հաւաստիքներուն՝ Հայկական Տասնհինգին հետ աղերս ունեցող վաւերագիրները, բոլորն ալ կը պահուին թուրք հանրապետութեան արխիւներուն մէջ: Բայց ինչ որ կայ՝ հազիւ թէ ըլլայ հեռաւոր մէկ ազդականը Հայկական Տասնհինգին հետ աւելցուող փաստաթուղթերուն: Այժմ իրենց՝ թուրք պատմագիրներն են որ լոյսին կը բերեն բնաջնջումի պատմութիւնները այդ փաստաթուղթերու մեծամասնութեան(11)։ Իսկ թրքական հանրապետական իշխանութիւնները ո՛չ միայն ամբարկակ կը պահեն(12) այն ինչ որ փոխանցուած է իրենց որպէս վաւերագիր՝ այլ նաեւ կը խեղաթիւրեն եղածն ալ(13) եւ, նուազագոյն պարագային, կը ջնան ջնջել հետքն իսկ «փոքրամասնութիւններուն»։ Իսկ հայութիւնը «փոքրամասնութիւն» էր իր բնաշխարհին մէջ(14)։

Ո՛չ Մասնաւոր Կաղմակերպութիւնը առանձինն եւ ո՛չ ալ երիտասարդ-թուրք անհատներ կարող էին ի դո՛րծ դնել այսպիսի լայնատարած, այսպիսի ահաւոր, այսպիսի ճիշդ եւ ոյժի լարում պահանջող դո՛րծ մը, որ Հայկական Տասնհինգն էր: Երկու միլիոնէ աւելի մարդ սպաննելու համար(15) անհրաժեշտութիւն էր համադործակցութիւնը պետական իշխանութիւններուն, բանակին եւ ժողովուրդին՝ առանց որուն հազիւ թէ կարելի ըլլար մասնակի ջարդեր ստեղծել հոս ու հոն եւ՝ բաւարարուիլ անոնցմով: Մինչդեռ ի-

11) Sevkett Sureyya Aydemir, *Makedonia'dan Ortaasya'ya Enver Pasa*, Çilt III, 1914-1922, Istanbul, 1972, s. 493-494

12) Frank G. Weber, *Eagles on the Crescent*, Ithaca, London, 1970, p. VII.

13) Kiazim Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Istanbul, 1969, s. 44.

14) Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հայութեան մօտաւոր մէկ հաշուարկումին համար տես՝ Զաւէն Մսերլեան, *Նորագոյն Սփիւռքը*, 1921-1973 թթ., «Շիրակ», ԺՁ. Տարի, քիւ 9-10, Սեպտ.-Հոկտ., 1973, Պէյրութ, էջ 27-34: Ըստ 1880 թ.-ի քուրք պետական յայտարարութեան, ութսունական քուակամներուն Հալէպի, Ատամայի, Տրապիզոնի, Կարինի, Վանի, Բաղէշի, Տիգրամակերտի, Խարբերդի եւ Սեբաստիոյ մահանգներուն մէջ կ'ապրէին միայն 726,750 հայեր (տես՝ Marcel Léart, *La Question Arménienne à la Lumière des Documents*, Paris, 1913, p. 10): Մինչ ըստ վէյսէլ էրօղլու՝ 1914-ին Օսմանեան Կայսրութեան հայ բնակչութեան քիւն էր 1,294,851, որուն 1,161,169 հոգին՝ առաքելական, 67,838-ն՝ իայ աւետարանական եւ 65,844-ն՝ հայ կաթողիկէ էին (տես՝ Veysel Eroglu, *Ermeni Mezalimi*, Istanbul, 1973, s. 24):

15) Հայկական Տասնհինգի ընթացքին հայերու ունեցած քուական կարուստին մէկ մօտաւոր հաշուարկումին համար տես՝ Sarkis J. Karayan, M. D., *An Inquiry into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians, 1915-1916*. «The Armenian Review», vol. 25, No. 4 (100), Winter, 1972, pp. 3-44.

րականութիւնը կու դայ վկայելու, թէ Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր կարելիութիւնները, առաւել՝ քրտական եւ թրքական ամբողջները, հաղթել թէ կարողացան եւ իրազործեցին Հայկական Տասնհինգը: Ահա թէ ինչո՞ւ համար պատասխանատու են բոլորն ալ, առանց բացառութեան: Եւ անոնց հետ նա՛եւ դերմանները:

Բայց նիւթեմպերկ մը չունեցան երիտասարդ-թուրքերը: Յաղթական համաձայնականներէն ոչ մէկը մտածեց այնպիսի ձեռով մը պատուհասել մարդկութեան առաջին ցեղասպանները, որ ա՛լ ուրիշներ չխորհէին իրենց «զաղնափարական» եւ «ազգային» ծրագրիներուն համար քանդել եւ բնաջնջել պատմականօրէն դոյութիւն ունեցող ժողովուրդ մը:

Ծիշդ է, որ արեւելեան ազգերու պատմութեան համար նորութիւններ չէին ջարդերը: Պատմութիւնը ունի մէկէ աւելի փաստեր այս ուղղութեամբ: Ծիշդ է նաեւ, որ Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս ջարդերը դարձեր էին առօրեայ իրականութիւն: Մարդկութիւնը, արեւելքի մէջ թէ արեւմուտքի, տակաւին չէր հասած զիտակցութեան այն աստիճանին, որ ըմբռնէր «արդարութիւն» տարազին ներքին իմաստը: Ուշ, չա՛տ ուշ էր որ մարդեր պիտի անդրադառնային թէ որքա՛ն որ անհատ մարդեր ենթակայ կրնային ըլլալ արդարադատութեան՝ նոյնքան նաեւ քաղաքական մարդերն ու անոնց առաջնորդած ժողովուրդները: Նափօլէոնի եւ անոր յաջորդող գրեթէ բոլոր զինուորական եւ արքայական առաջնորդներու արարքները մնացին անպատիժ՝ առաւելագոյն պարագային անոնց արժելով հանգիստ ու խաղաղ աքսոր մը լոկ:

Եւ, ճիշդ նոյն ձեռով, Հայկական Տասնհինգի երիտասարդ-թուրք ոճրագործներն ալ մնացին անպատիժ՝ առաւելագոյն պարագային արժանանալով ժամանակաւոր եւ հանգիստ աքսորի:

Միւս կողմէ, անգլիական ժամանակաւոր ճնշումի մը ներքեւ իր խեղկատակութիւնը խաղցաւ «թրքական արդարամտութիւնը»: Պոլսոյ մէջ հաստատուած պատերազմական դատարանները չա՛տ ճարպիկ կերպով դատեցին եւ մահուան դատապարտեցին միայն անո՛նք, որոնք դուրս կը գտնուէին Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն: Մնացեալներուն գրեթէ բոլորի՛ն համար ալ գտնուեցան մեղմացուցիչ դէպք յանցանացներ եւ ազատ արձակուեցան: Մահապատիժի միայն երկու դործադրութիւններ եղան, որոնց «զոհերը» նկատուեցան ազգային նահատակ ու վերածուեցան հերոսի:

Անգլիական եւ Ֆրանսական զբաւումի բանակները, միւս կողմէ, չուշացան բնաւ թրքական արդարամտութեան որդեգրած ուղիէն ոչ-տարբեր ընթացք մը առնելու: Քաղաքականօրէն փափուկ հարց

էր պատուհասել թուրք ու մահմետական ոճրագործ մը, որովհետեւ որպէս մահմետական երկիրներու վրայ տարածուած կայսրութիւններ՝ կարելի չէր դաշիլ իրենց ենթակայ մահմետականներու կրօնական զղացումներուն: Տակաւին անհրաժեշտ էր հայոց դէմ դործադրուած ցեղասպանութեան պատասխանատուները ձեռքի տակ ունենալ հետագայ սակարկութիւններու համար: Աւելին՝ պէտք էր ապահով պահել զանոնք եւ պաշտպանել հայերու վրէժխնդրութենէն:

Մալթա եւ ալլուր աքսորուած երիտասարդ-թուրք ղեկավարները ունեցան լաւադո՛յնը ապրելակերպին եւ ազատութեան: Երէկի ոճրագործներն հասեր էին վարկի ու պատիւի, եւ բարձրացած՝ անոնց դինը: Թուրքը դիտցաւ սո՛ւղ ծախել ինքզինքը: Օրինակի համար՝ անդլիացի Զօրավար Թաուսենտի մը գերեվարութենէ ազատումին համար անգլիական իշխանութիւնները ազատ արձակեցին առաջին կարգի երիտասարդ-թուրք չո՛րս ղեկավարներ: Եւ ապա՝ երբ ստորագրուեցաւ պատերազմական գերիներու փոխանակութեան թուրք-անգլիական համաձայնադիրը՝ արդէն իսկ փոխուեցաւ նկարագիրը երիտասարդ-թուրք ոճրագործներուն, եւ գրեչի մէ՛կ հարուածով, երէկի ոճրագործները յայտարարուեցան պատերազմական գերի, այսինքն մարդ մը, որ զէնքը ձեռքին իջած էր ռազմաճակատ, պաշտպանելու համար հայրենիք ու պատիւ եւ, սակայն, դէպքերու դժբախտ դասաւորումով մը ինկած էր ձեռքը թշնամիին: Որպէս աղապիսին, ուրեմն, Մալթա եւ ալլուր աքսորուածները ունէին ո՛չ մէկ աղերս այն ոճիրին հետ, զոր կատարեր էին իրենք ամբողջ ժողովուրդ մը բնաջնջելով:

Այսպէ՛ս էր որ Լոզանի ստորագրութեան չրջանին պարպուեր էր Մալթան իր երիտասարդ-թուրք բնակիչներէն, որոնք, բոլորն ալ, առանց բացառութեան, փոխանակութեան կամ թոյլատրուած փախուստի միջոցով, ազատագրուեցան եւ հասան Անգարա, ուր եւ անցան պատասխանատու պաշտօններու:

Այսօր որոնել ինչո՛ւն այս բոլորին՝ մեզ պիտի տանէր մանրամասն մէկ վերլուծումին արեւմտեան դիւանագիտութեան: Մեղի համար հիմնական կը մնայ մէ՛կ ճշմարտութիւն – յաղթական համաձայնականները գիտակցօրէն խաթարեցին դիմագիծը արդարութեան եւ գոհիչներու տիղմին նետեցին զայն, ոտնակոխելով մարդկային ամէն արժանապատուութիւն: Փաստերու առատութեան պէտք չկայ հիմնաւորելու համար այս բոլորը. կը բաւէ միայն ըսել, թէ Լոզանով վերջ գտան բոլո՛ր սկզբունքները, բոլո՛ր մարդկայնական խոստումները, բոլո՛ր գեղեցիկ խօսքերը, եւ երէկի ոճրագործները սրբուեցան, մաքրուեցան եւ վերածուեցան բարոյական չքեղ կառոյցով հայրենասէրներու:

Բայց Սեւրը արդէն իսկ ցոյց էր տուած այն ուղին, որուն ճամբորդները պիտի ըլլային համաձայնականները: Արդարութիւնը ո՛չ թէ վերաւորուած էր Սեւրով՝ այլ ոտնակոխուած, տրորուած եւ ցեխակալած, իսկ Լոզանով՝ պարզօրէն խորտակուած:

Այս էր հիմնական պատճառը «Հայկական Նիւրեմպերկ»ի մը զոյառնումին. եւ այն ի՛նչ որ չկատարեցին յաղթականները՝ չափով մը կատարեց հայուն վերթառու բազուկը: Եւ ինկա՛ն Թալէաթը, Սայիտ Հալիմը, Տոքթոր Նազըմը, Պեհաէտտին Շաքիրը, Ճիւլան-չիբը, եւ ուրիշներ: Անոնց հետ ինկաւ նաեւ Էնվիբը, շատ հաւանաբար հայ համայնավարի մը գնդակով, Թիւրքմենխտանի մէջ: Բայց...

Բայց հո՛ս ալ կեցաւ հարուածը: Հայկական Նիւրեմպերկը չկարողացաւ երթալ մինչեւ ծայրը. չկարողացա՛ւ պարզօրէն՝ որովհետեւ անմիջապէս սկսան անհասկացողութիւնները. եւ կասեցաւ հարուածը ճի՛շդ այն ատեն՝ երբ սկսած էր արմատական հոռնի մէջ մտնել, ու սարսափի մատնել արդարութենէն փախածներն ու արդարութիւնը ոտնակոխողները:

Ո՞վ էր պատասխանատուն այս կացութեան համար. ինչո՞ւ կեցաւ թո՛ւիջը հայու հոգիին. ո՞վ արգելեց զայն. ի՞նչ բաներ պատճառ եղան, որ պատժելէ առաջ չարիքը՝ հայ մարդեր ապրին սարսափը ձախողութեան: Հարցեր են ասոնք, որոնց պատասխանը չտրուեցաւ ընաւ, եւ աշխարհի ամբողջ տարածքին վրայ տարտղնած հայեր ակնկառոյց սպասեցին յաջորդ հարուածին, որ չեկա՛ւ երբեք:

Այս հարցումներուն մէկ մասին պատասխանը կը գտնուի Շահան Նաթալիի մօտ: Բայց Նաթալին տուա՞ւ այդ պատասխանը իր ամբողջութեանը մէջ: Մնացեալին պատասխանները կը մնան տեղ մը թաղուած, եւ անշուշտ որ կան հայ մարդեր եւ կազմակերպութիւններ, որոնք գիտեն թէ ո՞ւր են անոնք, եւ ի՞նչ: Բայց անոնք ալ կը պահեն զանոնք մեծ դադտնիքի մը նման: Ինչո՞ւ, կ'անգիտանա՞նք:

Մէկ բան յստակ է սակայն, թէ այն ինչ որ յաղթական համաձայնականները ըրած պիտի ըլլային՝ չըրին: Իսկ Հայկական Տասնհինգէն հազիւ թէ ճողոպրած հայեր երբ սկսան ընել զայն՝ կեցա՛ն:

Արգելուեցան, եւ անո՞ր համար կեցան: Հա՛րց մըն է հիմա:

Եւ, սակայն, երկու միլիոնէ աւելի հայերու անմեղ արիւնը մնաց անվճար:

PERPETRATORS OF THE ARMENIAN GENOCIDE

LEVON VARTAN

(Summary)

The Turkish perpetration of the Armenian genocide was conceived by the Central Committee of the Young Turks' Party, in the meetings of a special organization. The Central Committee of the Party, by virtue of its being a state within the state and above the governmental and military powers, had all the means to put into effect the extirpation of Armenians. After World War I, the nationalist Turks, under the guidance of Mustafa Kemal, continued the work started by the Young Turks in their genocidal policy. The perpetrators of the Armenian genocide, instead of facing justice, attempted, through their memoirs, to pervert history, hoping to emerge innocent of their criminality. Such were the memoirs of Jemal Pasha, of Talat, of Dr. Rashed, and of many others. After World War I, the victorious powers craftily avoided the setting of a Nuremberg, thus allowing the Turkish perpetrators of the Armenian genocide to enjoy their protection. These powers considered their political and economic interests a priority, and therefore committed to oblivion the just demands of their «small ally», the Armenians. In view of this indifference, the Armenians attempted to set up a Nuremberg in their own way. They killed some of the chief perpetrators — Talat, Said Halim, Dr. Nazem, Bahaeddin Shaker, Jevanshir, and others. But justice was not brought to consummation, and the blood of more than two million slaughtered Armenians remained without compensation.